

Afganistan'da Türklerin Yükselişİ

The Rise of the Turks in Afghanistan

Fusun KARA*

Öz

Afganistan, stratejik ve coğrafi konumu itibarı ile Orta Asya halklarının göç geçiş güzergâhı istilacıların hedef noktası, kültürel ve iktisadi ilişkilerin tarih boyunca en önemli kavşaklarından biri olmuştur. Geniş bir kültür yelpazesine sahip olan Afganistan dünyanın damı ve kalpgahı olarak adlandırılmaktadır. Jeopolitik açıdan stratejik önemi dikkat çekici olup, tarih boyunca dünyanın cazibe merkezlerinden biri olmuştur. Jeopolitik öneminden dolayı tarih boyunca küresel güç olma siyaseti güden ülke ve hükümdarlar Afganistan üzerinde özellikle durmuşlardır. Tarihin ilk dönemlerinden itibaren bölgede devamlı köklü değişimler meydana gelmiştir. Çin kaynaklarında Ye-Tai Bizans tarihçilerinden bize ilginç gelen bir biçimde Beyaz Hun olarak adlandırılan Akhunlar V. asrın ikinci yarısında batıya doğru hareket ederek hâkimiyetlerini bu yönde geliştirmişlerdir. Bu çalışmada, Afganistan'da Türklerin hâkimiyet kurmaları, Türk Devletlerinin sosyo - kültürel hayatı araştırılarak kaleme alınmaya çalışıldı.

Anahtar Kelimeler: Afganistan, jeopolitik, Türk, Khuşans, Yüe-çi, Akhunlar, Tarih.

Abstract

Afghanistan has been the migration of the Central Asian people, the target point of the invaders and crossroads of economic relations throughout history. Afghanistan "the rood and earthland of the wprld" attraction centers throughout history, becoming a global power throughout history have been locked on Afghanistan fort his reason it has been invaded many times since have been locked

* Prof. Dr.: Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı: emilfkara@firat.edu.tr, Orcid:0000-0002-2100-1788

on Afghanistan for this reason it has been invaded many times since ancient times. The fact that the country has experienced different ideological governments with sudden and radical changes throughout its history is one of features that makes Afghanistan different, White Huns (ephelites) named as Hayat Hetit (Eftalit) in the texts of Pers historian, Chinese source Yüe-çi, on interesting way for as by Byzantine historians White Huns moved westward in the second half of 5th Century A.D. and have expanded their dominance in this direction. In this study from the beginning of historical periods Turks domination in the region the socio cultural life of the states was researched and written

Keywords: Afghanistan, Geopolitics, Turkish, Kuşan, Yüe-çi, Akhunlar, Tarih.

Giriş

Afganistan 19. Yüzyıldan itibaren arkeologların seyyahların ve amatör arkeologların hücumuna uğramış gizem ülkesiydi. Aryan tarihi ve Helenistik dönem eserlerinin keşfi için Avrupalı gezgin ve seyyahların beklentileri oldukça yüksek olmuştur. Önceleri arkeolojik çalışmaları amatörce yürütenler oldu, daha sonrasında resmi arkeolojik çalışmalar Emanuallah döneminde (1919-1929) başladı. Yapılan çalışmalarda Bronz Çağı hakkında önemli kalıntılar ortaya çıkarıldı¹.

Sovyet arkeologların çalışmalarından elde edilen verilere göre Orta Asya özellikle Harezmi Bölgesi, insanlık uygarlığının en eski bölgelerinden biridir. M.Ö. 4. ve 3. bin yıllarında Harezmi, Sogdian, Baktria (Kuzey Afganistan) ve Margian (Sri Derya ile Murgab ırmağı arası) bölgesinde klan dayalı kabileler halinde göçebe avcılar ve balıkçılar yaşıyordu. Sovyet arkeologların arkeolojik kazılardan elde ettiği verilere göre bu kabileler, M.Ö. 2 binli yıllarda tarım, hayvancılık yapmakta idiler.

¹ Sivrioğlu Töre, Türkoğlu Ahmad Jawid, *Afganistan Tarihi*, Kalkedon yayınları, İstanbul 2017, 34-38.

M.Ö. 2 binli yıllarda İran dilleri konuşan ilkel topluluklar Orta Asya'ya göç etti ve yerli halkla karıştı. M.Ö. 2 bin başlarında demirin işlenmeye başlanması ve tarım ve çömlekçiliğin gelişmesiyle toplumsal sınıflaşma oluştu. Baktriana ve Harezmi'de ataeril yapıya sahip ilkel köleci devletler kuruldu. Hint İran dilini konuşanlar, yerli halkı itaat altına aldı ve haraca bağladı. Sayısız sürülerin sahibi olan doğuştan soylu ve rahipler kabileleri yönetiyordu.

Orta Asya'da kurulan ilk devletler ve halkları konusunda bilgilere ulaşabileceğimiz ilk yazılı kaynaklar arasında; Çin yıllıkları, antik Yunan tarihçilerinin kaleme aldığı yazılar, Zerdüştlüğün kutsal kitabı olan Avesto, Pers İmparatoru Kral Dara'nın Ariyaca, Aramca ve Elamca dilinde M.Ö. 519 yılında yazdırdığı Behistan kitabesi vb kitabeler yer almaktadır.

M.Ö. 7. Yüzyılda Afganistan'da Ahameniş hükümdarı Kyros'un hükümdarlığı görülmektedir. Bu siyasi otorite I. Darius döneminde daha da güçlendirildi. Makedonya Kralı Büyük İskender'in Afganistan fetihleriyle son buldu. Yunan hâkimiyeti Afganistan'da M.S. 45 yılına doğru son Yunan kralı Hermeos'un Kuşanların hâkimiyetini kabul edene kadar devam etti. Bu süreçte yaklaşık iki yüzyıl kadar Yüe-Çilerin baskısıyla kuzeyden güneye doğru göç eden Sakalar(İskitler) farklı işgalci kavimler ve Küçük Yunan prensliklerinin beraber yaşadıkları görülmektedir. Çalışmamızda Türklerin bölgeye girişi, bölgede hâkimiyet kurma konusunu ele aldığımız için sadece Afganistan'da İslam Öncesi Türk konusunu aydınlatmaya çalıştık.

I.Kuşanlar (Yüe-Çiler) Devleti

Kuşanların kökeni tartışma konusu olup, antropoloji, dil, ırk, sikke vb. buluntulardan oluşturulan çıkarımlara göre İran, Moğol, Hint, Tibet, İskit ve Türk kökenli olduklarına dair çeşitli görüşler vardır². Hint ve Tibet görüşü çok taraftar bulamamıştır. İskit menşei olduklarına dair görüşü K. Enoki savunmuştur³. Bazı dilbilimcilerin yaptığı araştırmalara göre Toharca⁴ (Hint

² Abdulhalik Bakır, Umut Badakoğlu "Yüeciler ve Kökenleri Üzerine Düşünceler", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi, Journal of Medieval Researches*, Vol.2, Issue: 2, 2019, s.124-144.

³ Enoki K., Koshelonko G.A. Haidary, Z., "The Yüeh chih and Their Migration "History of Civilizations of Central Asia II, Unesco, Paris, 1994, 22.

⁴ Toharlar, M.Ö. 2. Yüzyıldan M.S. 8. Yüzyıla kadar Afganistandan Çine kadar geniş bir coğrafyaya yayılmışlardır.

Avrupa dil ailesinin eski bir diyalektiği ile) Kuşan dili arasında bağlantı vardır. Nitekim Araplar, Afganistan'a geldiklerinde ülkenin kuzeyinde yer alan bölgelere Toharistan adı verilmiştir. Bazı araştırmacılara göre ise Kuşanlar Tohar değil, İrani bir halktır. Deşt-i Nawur, Korkhkotal, Kara Tepe, Ay Hanım, Dalverzin Tepe gibi antik bölgelerde yapılan kazılarda ele geçirilen Kuşan yazıtları, eski dil Farsça ile benzerlik göstermektedir.

E. Schultz, Wilson Bhandarkar, S. Levi, F. Hirth, J. Keneddy gibi araştırmacılar, Kuşanların Türk olduğunu savunmuştur. Kalhana adlı yazarın 12. Yüzyılda yazdığı Keşmir tarihçesinde kuşan hükümdarı Kanişka'nın Türk kökenli olduğunu yazmıştır. Buna göre Kuşanlar çıktı ve Gazneliler ve Selçuklular gibi resmi yazışmalarda İranî bir diyalektik kullanmış olabilir. Yine bazı geleneksel kaynaklarda Kuşanlar (Turuşka) Türk olarak geçmektedir.

Diğer taraftan Ora Asya'da yaşayan tüm göçebe kavimlerin, fiziksel özellikler, kılık kıyafetleri, dikkat çekici olup gelenekleri birbirine benzemektedir. Örneğin M.Ö. 6. Yüzyıl İran metinlerinde yer alan Sakaların (İskitler) fiziksel özellikleri ve kıyafet tasvirlerinin benzeri Kuşanların fiziksel özellikleri ve kılık kıyafetlerinde görülür. Milattan Sonra atlı göçebe hayatı sürdüren tüm bozkır kavimlerinde de Kanişka heykeline görülen özellikler, paralarda sikkelerde bulunan benzer özellikler gösterir⁵.

Kaynak yetersizliğinden dolayı Grek Baktria Devletinin yıkılışı ile Kuşan Devletinin kuruluşu arasındaki zaman dilimi tam olarak bilinmemektedir. Tilla Tepe kazısından çıkarılan materyaller bir nebze de olsa bu zaman dilimini aydınlatmıştır Sarianidinin yönettiği Sovyet arkeoloji heyeti M.S. 1. yy Kuşanlar dönemi hükümdar ailesine ait olduğu düşünülen beş erkek, bir kadın mezarı tespit etti. Tilla Tepe mezarlarında görülen defin geleneğinin, Sibiryaya ve Altay Hunlarının defin geleneğiyle benzer özellikler gösterdiği ve mongoloid izler taşıdığı⁶ tespit edilmiştir⁷. Tilla Tepe kazılarında Kusan kabilelerine ait buluntuların benzerleri, Amu Derya nehrinin sağ

⁵ Mehmet Tezcan "Kuşanların Menşei", *Türkler Ansiklopedisi*, C.1, Ankara, 2002, 1214.

⁶ Narain Award Kishore "Kuşan Devleti" *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, c.1 s.1300-1309; Sarianidi, *a.g.e. s.292-293*.

⁷ Mehmet Tezcan "Kuşanların Menşei", *Türkler Ansiklopedisi*, C.1, Ankara, 2002, 1214; Roux, *a.g.e.*, s.59-60.

alanında bulundu. Yine benzer materyallere, Orta Asya'nın Maverünnehir bölgesinde özellikle Buharada rastlanıldı. Tilla Tepe kazılarında elde edilen bazı nesnelere tarzıyla, Sibiryaya hayvan üslubu arasında yakın benzerlikler görülmüştür⁸.

Kuşan krallarının kronolojik sıralaması tam olarak tespit edilmese de krallığın kurucu hükümdarının Kujula M.S. (30-38) olduğu bilinmektedir. Kujulanın ardından Vima ve Vima Kadphises M.S. (95-127) adları hükümdar olarak geçer. Kuşanların en büyük hükümdarları olarak geçer. Kuşanların en büyük hükümdarı olarak I. Kanişka'nın (M.S..127-140) yıllarında hüküm sürdüğü bilinmektedir. Daha sonra Vaşişka 10-10 Huvişka 160-190 I. Vasudeva 190 230 nın hükümdarlık yaptığı bilinmektedir. II. Kanişka (234-224) Kuşanlar devletinin en büyük hükümdarıdır⁹.

Çin baskısına maruz kalan Hun kabileleri M.Ö. 2.yy da yaklaşık olarak yüzyılın sonlarına doğru kuzey Çinden batıya doğru ilerledi. Bu kabilelerden göçebe hayatı süren Vusun ve Yueçiler Doğu Türkistan ve Yedisu bölgesinden batıya doğru göçe zorlandı. Baktria ve Sogdiana bölgesine akınlar düzenleyen Vusun ve Yueçiler bölgedeki diğer kabileler ve İskitlerle birleşerek Sogd bölgesini de ele geçirip Grek Baktria devletine son verdiler¹⁰. Kuşanlar burada beş ayrı beyliğe ayrıldı. Hükümdar Heraus Minos liderliğinde bu beş beyliğin en güçlüsü olduğunu ispat etti¹¹. Nara Çince kaynaklarda Kuci-Shuang adı ile geçen Kuşanlar, Baktria bölgesinde hükümet kuran ve Çin yıllıklarında Yüe-çiler olarak zikrettiği kabilelerden biri olması kuvvetle muhtemeldir. Kuşanların diğer kabileler üzerinde nüfuz oluşturmuş olması Kuşanlar devletinin kurulduğunu göstermektedir.

Kuşanlar Devleti kurulduktan sonra üç ayrı zaman aralığında farklı özellikler gösterir. M.S. 1. Yüzyıldan başlamak üzere Kujula Kaphides, Vima Kaphides ve I. Kanişka dönemlerini kapsamak sureti ile M.S. 2. yüzyılın aş. yk. 20. yılına kadar devam eden dönemidir. Bu tarihlerde Baktria, Sogdiana,

⁸ Sara, Petersan“ Overview of the Tillya Tepe Burials” *Extract from Phd Thesis Soas University of London*, 2017.s.67.

⁹ Sivrioğlu, *a.g.m.*, s.60.

¹⁰ Mehmet, Tezcan *a.g.m.*,1228; Roux, a.g.e., s., s.59-60.

¹¹ Narain, *a.g.m.*, s.1300.

Keşmir ve Pencap'a kadar uzanan bölgenin hâkimiyetini elde ettiler. Hükümdar Kujula döneminde Kabil, Keşmir, Baktria ele geçirildi. Kabilde ticari hayat zenginliği ile oldukça cezp edici bir merkezdi¹².

Çin yıllıklarında Kuşanlar devletinin başkenti olarak "la shih chien" dir. Ancak buranın neresi olduğu tam olarak tespit edilememiştir. Başkentın klasik batı kaynaklarında görüldüğü üzere Belh Baktria bölgesi olduğu tahmin edilmektedir. Hükümdarın idare merkezinin Baktria'nın doğusu olduğu tahmin edilmektedir¹³.

Kuşanlar Partlardan Kâbil ve çevresini alarak topraklarını genişletti. Bu dönemde güney Afganistan'ın kuzeydoğusunda hâkimiyet tesis ettiler. Güney Afganistanın parthların egemenliğinde olduğu ön görülmektedir. Herat ve Batı Afganistan idaresinin Kuşanlarda olduğu tam tespit edilememiştir¹⁴. M.S. II. yüzyılın ilk çeyreğinden başlayıp, 3. Yüzyıl ortalarına kadar yine I. Kanişka, varisleri I. Vaşiska. I. Huvişka, II. Huvişka, I. Vasudeva dönemlerini kapsar. Kanişka hanedanının en güçlü yöneticisi olarak zikredilmektedir.

Kuşanlar, Sogdianayı ele geçirdikten sonra Parthlar ve Sakalarla savaşta, hâkimiyet alanlarını güney ve batı yönünde genişletti. Sogdianayı geçtikten sonra Parthlar ve Sakalarla savaşarak, hâkimiyet alanlarını güney ve batı yönünde genişletti. Sogdiana'yı ele geçirdikten sonra güneye doğru ilerleyen Kuşanlar, Hayber Geçidi üzerinden Hindistan bölgesine girdi¹⁵. Daha sonra başkenti Baktria bölgesinin merkezi Belhden Gandhara ve Peşaver şehrine taşıdı. Kuşanların Türk şehirleri muazzam şekilde genişledi. Bu sınırlar tam olarak bilinmemektedir. Hükümdar Kanişkadan sonra tahta geçen Vanişka sonrasında Huvişka döneminde önemli bir olay görülmemektedir¹⁶. M.S. 3. yüzyılın ilk çeyreğinden 4. yüzyıl ortalarını

¹² Mızrak, Egemen, "Yüeh-Çilerin Kökenleri ve Tarih Okulu Dergisi", Eylül, 2014, s.1-17.

¹³ Eugene, Pakla, j. Eugene, *Afghanistan: A Region Geography*, Military Academy Wet Point, 2001

¹⁴ Bakır ve Bardakoğlu, *a.g.m.*, 131-132.

¹⁵ Bakır vd. *a.g.m.* s.133.

¹⁶ Salim Cöhçe, "Hindistanda Kurulan Türk Devletleri", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C.8 , Ankara 2002, c. s.1199-1292.

kapsayan dönemde Kuşan devletinin zayıfladığı ve parçalandığı görülmektedir.¹⁷

II. Kanişka hükümdarlığından sonra Kuşanlar Devleti zayıflayarak Sasanilere tâbi olarak varlıklarını bir süre daha sürdürdü. Kuşan Devleti sınırları, Pencap bölgesine çekildi. Bu durumu fırsat bilen Sasani hükümdarı I. Şapur, Kuşanları mağlup ederek, Pencap bölgesinin kuzey topraklarını ele geçirdi. Diğer taraftan Hun kabilelerinden Chionitaler ve Akhunlar Kuşanlar üzerine yıpratıcı saldırılar düzenlediler. Akhunlar, Devleti mağlup etti ve Peşaver bölgesine püskürttü. Akhunlar bir süre sonra Belh bölgesine hâkim olarak Kuşan beyliklerine teker teker son verdiler.

II. Kuşan Devletinde Sosyo -Kültürel Hayat ve Ekonomi

Kuşanlar, bölgesine geldikleri zaman burada Helenistik kültür etkisi devam etmekteydi. Yunan kültürü izleri, tamamen silinmemekle beraber zamanla geri plana çekildi¹⁸. Kuşanlardan önce Helenistik sikkeleri ve kötü kopyaları kullanılırken, Kuşanlar dönemi sikkelerin üzerinde göçebelere kıyafetlerini andıran kıyafet ve uzun çizme giymiş, ayakta duran hükümdar tasvirleri görülmektedir. Kuşan sikkelerinde Yunanca, Baktriaca ve Hint dillerinin birlikte kullanıldığı görülmektedir. Görüldüğü üzere Yunanca bölgede hâkim bir dil değilken, diğer yöresel dillerden biri haline gelmiştir¹⁹.

F. Peçenko nun yaptığı araştırmalara göre Haçlayan Sarayında bulunan pişmiş toprak ile yapılan tasvirler, Kuşanların ilk yabgusu olan Hiao Herasun bastırıldığı sikke üzerindeki tasvirlerle benzer özellikler gösterir. Amu Derya nehrinin kuzeyinde bugün Özbekistan sınırları içerisinde yer alan Haçlayan Sarayının Kuşanların kuzeyindeki sarayları olduğu bilinmektedir. Saka ve Kuşanlar Baktria bölgesinde görüldükten sonra bir de at üzerinde savaşçılar pişmiş toprak üzerine tasvir edilmiştir. Bu tür tasvirler, Bactria

¹⁶ Xinru, Liu, “Kuşan Yönetiminin Kültür Anlayışı”, *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara,2002 C.4, s.137

¹⁷ Naarin, “a.g.m.”, s.1328.

¹⁸ Xinru, Liu, “Kuşan Yönetiminin Kültür Anlayışı”, *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara,2002 C.4, s.137-141.

¹⁹ Sivrioğlu ve Türkoğlu, *a.g.m.*, 61.

bölgesinin Kuşan hakimiyetine girdikten sonra bütün Baktria şehir harabelerinde görülmektedir.

Kuşanlar döneminin en önemli özelliklerinden biri budizmin yayılmasıdır²⁰. İlk tarih araştırmalarında Budizmin I. Kanişka döneminde kabul edildiği öne sürülse de sonraki araştırmalar göstermiştir ki, Budizm II. Kanişka (230-240) döneminde resmi din olarak kabul edildi ve asıl başarısını bu dönemde yakaladı. II. Kanişka döneminde Tirmiz ve Baktria Budist rahiplerinin uğrak yeri oldu. Bu dönemde Kuşan halkı arasında yükselen brahman sınıfa karşı Kanişka'nın Budistleri kayırdığı ve bu yol vasıtasıyla Orta ve Uzak Asya'ya doğru yayıldı. Bir ihtimal söz konusu olsa da Budizm resmi bir din olarak halka dayatılmıştır. Hindistandan doğan Budizm Afganistan'ın doğu batı boyunca yayıldı.

Diğer taraftan halk arasında güneş, ay tapımları, Mazda dini İran Parth Tanrıları, Yunan Tanrıları da oldukça rağbet gören dinler arasında yerini korudu. Yine neolitik dönemden itibaren görülmeye başlanan ana tanrıça kültleri de varlığını sürdürmüştür. Kapia Bergam da yerel bir ana tanrıçaya tapıldığı görülmektedir. Arkeolojik araştırmalar sonucu elde edilen tapınak buluntuları Kuşanlar Devletinin dini açıdan oldukça hoşgörülü olduğunu göstermektedir.

Kuşanlar, güney ülkeleri üzerinden Helenistik ülkelere geçerek, kültürlerini zenginleştirmişlerdi. Toharlara ve Kuşanlara göre şarap yüksek kültürün bir göstergesiydi. İçki ziyafetlerinden görüntüler Kandehar'da bulunan Budist sanat eserleri üzerinde görülmüştür. Aslında Budizm, sarhoşluk yapan şeyleri doğru karşılayan bir din değildir. Fakat bağıcılık ve şarap, medeniyet unsurlarından görüldüğü için eserlere yansımış olabileceği düşünülmektedir. Kuşanlar döneminden önce Baktria toplumunda ayrımcılık ve tabakalaşma mevcutken, Kuşanlar döneminde kronik yapıli statüye göre bir toplum oluşturulmuştu. Kuşanlar toplumuna Baktriana'daki anıtlarda

²⁰ Günay, Tümer, "Budizm", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C.6, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 352.

²⁰ Xinru, Liu, "Kuşan Yönetiminin Kültür Anlayışı", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, 2002, C.4, s.137-141.

Kuşan hükümdarı için tanrının oğlu ifadesinin kullanımı ve bazı sikkelerde görülen ünvanlar bu durumu açıkça göstermemektedir.

Kuşan halkı çok iyi at kullanabilen, onurlu savaş ve ticaret başarısı oldukça yüksek bir halktı. Kuşanlar Devleti toplumu ataerkil özelliklere sahip bir toplumdur. Hükümdarlık babadan oğula geçerdi. Çin elçisi Chang-Chien bu dönemde Baktrialıların kadına çok değer verdiğini, hatta önemli bir karar alınacağı zaman erkeklerin mutlaka eşlerine danıştıklarından bahsetmiştir. Chang-chien'in notlarında Yüe-çilerin yüz ila iki yüz bine yakın okçu askeri olduğu görülmektedir. Hans Yüe çilerin yaklaşık olarak 400.000 nüfusa 100.000 askere 100.000 hane evine ihtiyacı vardı. Buna göre nüfusun neredeyse yarısı ve savaşabilen tüm erkekler ok kullanıyorlardı.

Kuşanların ekonomisi göçebe konumdayken hayvancılığa dayanmaktaydı. Bunun yanında mineral, maden işleme ve ticaretiyle ilgilenmişlerdir. Çin kaynaklarına göre Kuşanların ilk göçlerinden önce bir dağdan yeşim taşı çıkartıldığı bilinmektedir. Özellikle ak yeşim taşı diskleri o dönemde bin altın parçasıyla aynı değere sahipti. Yüeciler bu işi o kadar iyi yapıyordu ki bölgede tekel oluşturmuşlardı. Bunun yanında Yüe-çiler at yetiştiriciliğinde de oldukça iyiydi. Ticari olarak Yüe Çilerden yeşim taşının yanı sıra at temin ediliyor bunun karşılığında Çin ipeği veriliyordu. Yüe-çiler ipek karşılığı o kadar at satmışlardı ki Yüe Çi atlarının şanı, civar bölgelerde ve tüm Orta Asya'da duyuldu²¹. Kuşanlar Hindistandan gelen kıymetli taşları, Çin ipeklerini Himayalar çevresinden gelen kıymetli malları Romaya ihraç ediyor, Akdeniz'den de şarap ithal ediyordu. Roma'dan alınan ithal ürünler, Kızıldeniz vasıtasıyla taşınıyordu²². Begram Kapisa antik şehrinde Fransız arkeologlar Hint fildişi, Çin malı cilalı nesnelere, Roma camı, Yunan bronz heykelcikler, alçı madalyonlar vb ürünler çıkarttı. Çıkarılan materyallerden anlaşılacağı üzere Kuşanlar Doğu ve Batı ticaretine güçlü bir ivme kazandırmışlardır²³.

²¹ Enoki K., Koshelanko G.A. Haidary, Z., "The Yüeh chih and Their Migration" *History of Civilizations of Central Asia II*, Unesco, Paris, 1994, s.38.

²² Liu, a.g.m., s.142.

²³ Richard, Frye, *The History of Ancient Iran*, München, 1983, s.250.

M.S. 1. yy dan itibaren yıpratıcı ve dış saldırılar yüzünden ekonomi de zayıflamaya başladı. Bu gerileme öncelikle para arzıyla kendini gösterdi. Kuşan Devleti ekonomiyi zekice düzenledi. Yüe-çiler paradan fazla anlamadıkları halde ekonomiyi canlı tutmak adına önceki paraları taklit ettiler. Bol miktarda para basarak ticari girişimlerini geliştirdiler²⁴. Kuşanlar, Baktria bölgesine yerleştikten sonra ilk Kuşan hükümdarı olarak bilinen Hıao y ve Kujula Kadphisesin sikkeleri, Baktria Kralı Eucratides (M.Ö. 171-1459) in kullandığı sikkelerin taklidiydi. Hıao y ve Kujula'nın kullandığı paraların üstünde görülen Kuşan isminde sikkeyi basan hükümdarın olduğu ön görülmektedir²⁵.

Bu şehrin ülkesi Baktria bu dönemde de ticarete oldukça meşhurdu. Kuşanları ziyarete gelen Çin elçisi Chang Chien in notlarına göre Baktrialıların savaş becerisi düşük ama ticaret zekâları oldukça yüksekti. Şehir ve köylerde surlarla çevrili zengin pazarlar vardı. Bölgede ulusal ve uluslararası ticaret yapılmaktaydı²⁶.

Yüe-çiler doğu dan Baktria bölgesine yeni bir dünya getirmişti. Yüeçiler Baktriana ve Sogdiana bölgesine yerleştikten sonra da Çinlilerle iletişim halinde kalarak ticaret yapmaya devam etmiştir²⁷.

Chang-chienin doğu batı yönünde yaptığı seyahat ve imparatora sunduğu raporda Çin ipeği ve bambusunun, Hindistan üzerinden gittiği ve el değiştirdikçe malların fiyatının arttığı, batıya doğru üç ticaret yolunun uzandığı ifadeleri yer almaktadır. Buna göre ipek yolu ticaretinin bu dönem açıldığı ve güneye doğru genişleyen Kuşanların, ipek yolu ticaretini ilk başlatanlar olduğu ön görülmektedir. Kuşanların aynı zamanda ipek yolu

²⁴ Narain, *ag.m.*, 1302-1303.

²⁵ Frye, Richard, *The History of Ancient Iran*, München, 1983, s.250.

²⁶ İrfan Habib, *Trade and Merchants in Indian History, Studies in Peoples History 2*, London 2015, s.78.Yatsenko Sergei, “Yüe-chion Bactrian Embroidery from Textiles Found at Noyon Mongolia” *The Silk Road Foundation*, 2012, S.10, s. 39-48.

²⁷ Gregory I. Possehl, *The Indust Civilization Contemporary Perspective*, New Delhi, 2005, s.6; Ahmed B.Yahya, El- Belazuri, Fütuhul Buldan, (Çev. Muastafa Fayda)Siyer Yayınları, İstanbul, 2013, s. 352.

kontrolünü sağlamaya çalıştıkları bilinmektedir. M.S. I. Yüzyıldan itibaren Roma ile de ticarî ilişkiler kurduğu bilinmektedir²⁸.

Devletin oldukça geniş bir coğrafyaya yayılmış olması, Japonya, Çin den Roma İmparatorluğuna kadar uzanan yollarda önemli ticarî ve ekonomik avantajlar sağladı²⁹. Afganistan coğrafyasının ticaret yoluyla dünyanın uzak noktaları arasındaki ticarî ilişkiler geliştirdi. Kuşanlar, Çin ve Hindistan'ın Roma ile ticaretinde aracılık yaptılar. Zamanla önemi artacak olan ipek yolu ticaretini de desteklediler³⁰. II. Kadphises ve Kanişka'nın hükümranlığı döneminde Roma ve Hindistan arası kara ve deniz ticaret yolu kontrol altına alındı.

Arkeolojik buluntulardan anlaşıldığına göre Kuşan devletinde akıy giden bir şehir ekonomisi mevcuttur. Devletin ekonomik yönden zengin oluşu; sanatkârlar ve tüccarlar tarafından yapılan bağışlara ve dini hediyelere yansımıştır³¹.

V.Mimari ve Kültürel Kalıntılar

Afganistan kazılarında elde edilen buluntular göstermektedir ki Budizm etkisinin sanatsal ve kültürel faaliyetlere oldukça dikkat çekici ve başarılı bir şekilde yansımıştır. Buddha heykeli ve kültürel faaliyetleri oldukça dikkat çekici ve başarılı yansımıştır. Buddha heykeli tasvirinin ilk kez bu bölgede yapıldığı görülmektedir. Önceleri insan tasviri yapmaktan kaçınan sanatçılar, Helenizmin yayılmasından sonra İran ve Yunan tanrı heykelciklerini örnek alarak Buddha figürleri yapmaya başladı. Bu figür sikkeler üzerinde de kullanıldı. Zamanla Hint ve Yunan sentezinden oluşan özgün bir Budist sanat ekolü geliştirdi³².

Arkeolojik çalışmalara göre Kuşanların önemli yerleşim yerleri Afganistan'da Begram Dilberdzhin, Amu Deryanın kuzeyinde Dalvarzin

²⁸ Bakır, vd., *a.g.m.*, 131-132.

²⁹ Buryakov, Yuriy F., "Eski ve Ortaçağ dönemlerinde Büyük İpek Yolu Üzerindeki Orta Asya Türkleri" *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C.3, Ankara, 2002, ss.421-425.

³⁰ Sivrioğlu -Türkoğlu, *a.g.m.*, s.64.

³¹ Narain, *a.g.m.*, s.1302.

³² Sivrioğlu vd.*a.g.m.*, 64.

Tepedir. Arkeolojik çalışmalarda Belh şehrinin 40 km kuzeydoğusunda bulunan Dalvarzin Tepe yerleşim yerinde hem Disoscuriois hem de Budist tapınağı ortaya çıkarıldı. Sorkh Kotalda Mazda dini tanrısı Aoşa için bir tapınak tespit edilmiştir³³ Bu tapınaklarda Kuşan hükümdarlarına ait büstler bulunmuştur. Kanişka'ya ait olduğu bilinen büst hem Matta hem de Sorkh Kotalda görüldü. Yazıtta göre Sork Kotal da bulunan tapınak Kanişka döneminde inşa ettirilmiştir. Matta bulunan diğer iki heykelin kime ait olduğu ön görülmemektedir. Bu dönemdeki Budha heykelleri genellikle ayakta duran ve at kullanan insanları tasvir eder. Celalaba'a yakın bir konumda yer alan Ahin-Posh'da kutsal eşyalar ve Kuşan sikkeleri bulunmuştur. Kuşan hükümdarlarının maddi yardım yaptığı ve adaklar sunduğu ele geçirilen kalıntı ve yazıtlarda tespit edilmektedir. Yazıtlarda devletin idari yapısına ait bilgiler daha az olup, çok sayıda dini yazıt tespit edilmiştir. Bu yazıtlarda kamu kurumları, hayır işleri, dini işler, Kuşan idarecileri ve soylulardan bahsedilmiştir. Yazıtlara göre dini zenginlik gelişen ticareti ve şehir hayatını birlikte getirdi ve halk arasında herhangi bir dini nitelikli isyan yaşanmadı.

Kuşanlara ait olduğu tespit edilen sikkeler üzerinde görülen hayır işleri su kuyuları, çeşme, tapınak, manastır, aş evi, toplantı salonları, bahçe vb yapılarıdır. Toplum içerisinde çok farklı dallardan zanaat ve sanat dalı gelişmiştir. Özellikle motiflerle taş oymacılığı, resim, heykeltıraş çalışmaları dikkat çekici kalıntılardır. Heykel alanında sanatın gelişimi korunması, M.S. I. yüzyılın ortalarına kadar Kuşan kralları himayesindedir³⁴.

VI. Akhunlar (Eftalitler) Devleti

Türkler kabilelerin fiziksel özelliklerine bağlı olarak, Akkoyun, Karakoyun, Ak Tatar, Kara Tatar, Kızıl Hun vb. adlar kullanmaktaydı. 5. ve 6. yüzyıllarda doğu İran, Afganistan, Hindistan, Horasan, Maverünnehir ve Türkistan da büyük bir devlet kuran Akhunlarda Hsiung nuların yani hunların bir koldur. Akhunlar yaşadığı döneme siyasi, kültürel ve askeri olarak damga vurmuştur. Büyük bir Türk imparatorluğunun temsilcisi olan Akhunlar

³³ Sivrioğlu, *a.g.m*, 61.

³⁴ Remech, Sharma, "Kuşan Sanatı ve Medeniyeti", *Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara,2002,C.4*, s.125-136.

kaynaklarda çeşitli adlarla karşımıza çıkmaktadır. İslam kaynaklarında Abdal ile ilişkisi olan Haytal Habtal Hun kökenli kabile olarak geçmektedir. Dineveri, Mesudi, Taberi, Belâmi, Yakut, Mukaddesî ve Firdevsi eserlerinde Akhunlara yer vermiştir³⁵.

Akhunlar Çin kaynaklarında Hos, Süryanice kaynaklarda aBdel, Ermenice kaynaklarda hepztal, Arapça kaynaklarda Haital, Hint ve İran kaynaklarında Kidarilerde olduğu gibi Huna ve Hazyon adı kullanılmıştır. Huna kelimesi tüm göçebe kavimlerde kullanılan ortak bir ad değilse Kidariler ve Akhunlar aynı kabileye mensuptur. Belazuri, Fütuhu'l Buldan adlı eserinde Akhunların Faris kökenli olduklarını savunan görüşe yer vererek, Türk kökenli olduklarını belirtmiştir. Hârezmi, Halakalaç, Türklerin atalarının Akhunlar olduğunu savunmuştur³⁶.

M.S. 400 yıllarında Avarlara bağlı olduğu bilinen Eftalitlerin ataları, Çungarya steplerinde yaşayan “Hua” adında küçük bir oymaktır. W. Samolin, Hunları teşkil eden boyların İskit kökenli olduğunu ve Hun adını prestij için kullandıklarını ifade etmiştir. W.M.Govern Kionitlerin Hunların bir kolu olduğunu belirtmiştir. De Guignes Kionitleri ve Eftalitleri aynı topluluk olarak görmüştür. Akhunlara Kkionit adını ilk kullanan kişi roma tarihçisi Ammianus Marcellius'dur.

W.M. Samolin, Hunları teşkil eden boyların İskit menşeli olduğunu ve Hun adını prestij için kullandıklarını ifade etmiştir. W.M. Mc Govern, Kionitlerin hunların bir kolu olduğunu iddia etmektedir. De Guignes, Kionitleri (Hyonları) ve Eftalitleri aynı topluluk olduklarını düşünmüştür. Akhunlara “Kionit” adını ilk kullanan kişi Roma tarihçisi Ammianus Marcellinus'dur. Çalışmalarında yer alan bilgilere göre Kionitler, Sasani Devleti'nin Sınırlarına yakın bir bölgede yaşamaktaydı. A. Cunnigham, Kionitlerin Toharlarla aynı topluluktan olduğunu belirtmiştir.

Eftalit paraları üzerinde; “Kionit halkının Kralı Hephthal “ ve Akvanasahohiono: Kionit halkının kralı Akûn “ gibi ifadelerin yer alması,

³⁵ Chavannes Edouard, *Batı Türkleri*, Çev. Mustafa Koç, Selenge Yayınları, İstanbul, 2007, s.28; Lev, Gumilev, *Hunlar*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013, 74.

³⁶ El-Belazuri, a.g.e.,463.

hükümdarın mensubu olduğu kabileyi ifade eder. Bu açıdan K. Enoki'nin Akhunların İran menşeli olduğuna dair görüşü, yetersiz delillere sahiptir. G. Nemeth'e göre ise Eftalitler farklı bir kabiledir. Kionit, Hyon, Hyonaye gibi adlarla anılan topluluk Akhunlardır³⁷

Akhun paraları üzerinde “Kionit halkının kralı Heptal ve Akvanasahohiono: kionit halkının kralı Akûn gibi İran menşeli olduğuna dair görüşü, yetersiz delillere sahiptir. G. Nemeth'e göre ise Eftalitler farklı bir kabiledir. Kionit Hyon Hyonaye gibi adlarla anılan topluluk Akhunlardır³⁸.

Hint kitabelerinde ve sikkelerde Kionitler ve Eftalitler arasında herhangi bir ayırım söz konusu olmayıp, aynı kabileye mensup oldukları görünmekte ve her iki halk içinde Akhun adı kullanılmaktadır. Grek eserlerde yine “ Abdelai, Eftalit, Leukoi Hunnoylar” Amu Deryanın kuzeyinde Sasanilere karşı mücadele eden Türkler yani Akhunlardır. M.S. 5. Yüzyıldan itibaren Afganistanda Orta Asya kökenli göçebe bir kavim olan Kidari-Kuşan hâkimiyeti görülür. Kidariler efsanevi ataları Kidaraya ithafen kendilerini Kidarlar olarak da adlandırılmıştı. Kidara adının geçtiği geçtiği en eski sikkeler Sogdiana da (batı Türkistan) görüldü. Kidariler; Ermeni kaynaklarında Hun, Hint Kaynaklarında Huna, Roma ve Bizans kaynaklarında Hun, Hint kaynaklarında huna, roma ve Bizans kaynaklarında Kızıl Hun olarak adlandırılmıştır. Bundan dolayı Kidarilerin hunların bir kolu olduğu öngörülmektedir. Fakat diğer bir görüşe göre de Kidariler, düşmanlarını geri püskürtmek için Hun adını kullanmıştır. Afganistan'ın kuzeyine yerleşen Kidariler, kendilerini Kuşanlar devletinin mirasçısı olarak görmüştür³⁹.

429 yılında Çin idarecisi To-pa Wei den kaçan Hualar da bu dönemde Maveraünnehirde görülmektedir ve bölgede Kionit ve Hua kabilelerinin konfederasyonu söz konusudur. Bu dönemde Hualar, Kionitler üzerinde hâkimiyet kuracak kadar güçlü değildir. Daha sonra güçlenen Hualar bölgede Türk Konfederasyonunun idareci zümresi olacaktır. Tüm Orta Asyalı halkların neredeyse tamamı farklı boylardan oluşmaktaydı. Buna bağlı olarak

³⁸ Akbulut, *a.g.m*, s.1318-1320.

³⁹ Sivrioğlu vd, *a.g.e*, s.64-65.

kaynaklarda Hunların bir kolu olarak geçen Eftalit, Kidari ve Kionitler tek çatı altında Akhunlar adını diyebiliriz. Arkeolojik kalıntılardan anlaşılacağı üzere Akhunlar Belh, Çağaniyan ve Toharistanı ele geçirip, burada Kuşanlar Devletinin çöküşünün ardından bölgede büyük bir devlet kurdular. Çinli Budist seyyahların notlarında da 5. ve 7. Yüzyılda Toharistan ve Gandhara bölgesinde Akhunların hâkimiyeti görülmektedir⁴⁰. Akhunlar bölgede otorite tesis ettikten sonra 5. Yüzyılın ikinci yarısında Pencap bölgesine yerleşerek, Hindistan hâkimiyetini de ele geçirmişlerdir⁴¹.

VII. Maveraünnehir ve Horasanda Akhunlar, Kionitler, Kidariler, Hualar

Perslerin soyuna dayanan Sasaniler,⁴² İran coğrafyasında kök salıp, güçlü bir devlet teşkilatı oluşturdu. Doğu Romaya karşı başarılı mücadeleler sergileyen Sasaniler, bölgede Akhun birliklerinin güçlenmesiyle sarsıntıya uğradı. Bizans, Ermeni ve Rum kaynaklarına göre Akhunlar zaman zaman Amu Derya nehrini geçip İran toraklarına akınlar düzenlenmiştir. 349 yılından 358 yılına kadar süren bu akınlar Sasani Devletini yıkım noktasına getirmiştir. V. Behram Gur döneminde 359 yılında Akhunların askeri yardımlarını sağlamak üzere iki devlet arasında Amid Diyarbakır antlaşması yapılmıştır⁴³.

Kionitler tarafından Sogdiana'nın ne zaman feth edildiği tam olarak bilinmese de wei shu de yer alan bilgilerden çıkarım yapıldığında, yaklaşık olarak 370-375 yıllarında bölgeye hâkim oldukları anlaşılmaktadır. Kionitler Sogdiana'yı fethettiği sırada Baktriada Kuşanlar iktidarına, üçüncü Kuşan sülalesi halef olmuştu. Hem Kuşanlar hem de Kionitlerle mücadele etmek zorunda kalan Sasaniler diğer taraftan Roma ile savaşa girince, durum Kionitlerin lehine dönmüştür⁴⁴.

⁴⁰ Konukçu, *a.g.m.*1312-1314.

⁴¹ Enoki K., Koshelonko G.A. Haidary, Z., "The Yüeh chih and Their Migration" *History of Civilizations of Central Asia II*, Unesco, Paris, 1994, s.38.

⁴² Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Altungök, *Geç Antik Çağ Asya Kaynaklarında Türkler* İstanbul, 2023.

⁴³ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 2015, 85-87.

⁴⁴ Akbulut, *a.g.m.*, s.130.

Kionitler 356 yılında devleti kurup, 370-375 yıllarında Sogdiana'yı fethettikten sonra Sasaniler ile kuzey doğuda komşu oldu. İslam kaynaklarında yer alan bilgiye göre Türk hakanı Amu Deryayı geçerek, Horasana girdi ve Merve kadar ilerledi. Hunların Kionit kolu Sasanilerin kuzeydoğusunu işgal ederken, Eftalit kolunun da Baktria bölgesine girerek Sasanilere karşı mücadele verdiği bilinmektedir.

Taberî'de yer alan bilgilere göre sahip olduğu topraklara valiler tayin eden Sasani hükümdarı Behram Gur kardeşi Nersiyi Horasan Valisi olarak atadı ve Belh şehrinde ikamet etmeye başladı. Tarihi kaynaklarda Sasanilerin Belh şehrine kadar geldiğine dair başka veri görülmemiştir.428 yılında Sasanilere karşı yenilen Kionitler Behram Gurun ölümüne kadar Amu Deryayı geçemedi⁴⁵.

Sasani hükümdarı II. Yazdigerin tahta geçmesiyle 438-457⁴⁶ Kionitler yeniden Sasani sınırlarını tehdit etmeye başladı. Sasaniler, Talekân bölgesinde Kidara Kuşanlar ve Kionit Hyonlarla mücadele ederken, diğer taraftan Doğu Roma ile savaş içerisindeydi. II. Yazdigerd, horasanda Kionit tehlikesine karşı ordugah kurdu. Kionitlerle savaştı. Kaynaklarda savaşlar hakkında tam bir bilgi yer almasa da kesin olan konu Kionitlerin, Horasanda hakimiyet sağlamış olduğudur. Daha sonra Kionitlerin Sasaniler karşısında zayıflayarak batıya yani Maveraünnehir'e çekildiği bilinmektedir

Diğer taraftan Hualar Maveraünnehri, Kionitlere bırakarak Amu Deryanın güneyine inmiş ve burada dördüncü Kuşan sülâlesi Kidara, Kuşanları tehdit etmeye başlamıştır Bundan sonra M.S. .425 ve 450 yıllarında Kidariler hükümdarlığının zayıfladığı görülmektedir. Kidari toprakları, Sasani hükümdarı Hürmüz 457-459 ve Firuz459-484 döneminde Sasanilerin⁴⁷

⁴⁵ Dames Manse, "Afghanistan" *İslam Ansiklopedisi*, MEB, 1994, 567; Kamalova, Zebinsihol, "Orta Aya Binbir Şehir Ülkesi" *JOTS*, 2020 4/1, s.39-49.

⁴⁶ Bkz. Ahmet Altungök, *İslam Öncesi İranda Devlet ve Ekonomi Sasani Dönemi (M.S.226-652)*, İstanbul, 2015.

⁴⁷ Turhan Kaçar; "Anadolu'da Sasaniler ve Romalılar, M.S. 226-363: Emperyal İdeoloji ve Kriz" *Tarih Dergisi, Sayı 47 İstanbul, 2009, s.1-22.*

denetimi altına girmiştir. Kidarilerin çöküşüyle Akhunlar Eftalitler olarak bilinen göçebe kavimler yer yer idareyi ele almıştır⁴⁸.

Eftalitler, Amu Deryanın güneyine indikten sonra ilk ele geçirdikleri yer Velvalic bölgesidir. Nitekim Hududül - âlem de Eftalitlerin yaşadıkları yer olarak Velvalic bölgesi geçmektedir. Günümüz Kunduz civarında yer alan Velvalic, Çin kaynaklarında Huo bölgesi olarak geçer. Afganistanın kuzeydoğusunda bulunan Kunduz Huoy Akhunların merkez şehirlerinden biridir.

Bu dönemde Eftalitler sadece beş altı bin civarında bir askeri kuvvete sahipti. Yukarıda bahsettiğimiz üzere Eftalitler Kionitlerle koalisyon oluşturup, ordularını güçlendirdi. Akhun birlikleri Kidara Kuşanlarından Belh bölgesini alıp Horasana yerleştikten sonra buldukları bölgenin güneybatı güzergahında olan Badgis ilini başkent yaptılar. Akhun birlikleri Kidara Kuşanlarının topraklarını tek tek ele geçirdi. Akhunlar tarihi kaynaklarda Kidaraların hanedan varisi değil de istilacı kuvvet olarak yer almaktadır. Horasanı ele geçiren Eftalitler elli yıl sonra Gandharayı da Kidaralardan almıştır.

457 yılında hükümdar Aksungur Ahşunvar döneminde Akhunlar Devleti parlak ve güçlü bir döneme girmiştir. Öyle ki Sâsanilerin Şahı II. Yazdgerd in ölümünden sonra Akhunlar taht varisi üzerinde etkin rol oynamış ve Akhunların desteği sayesinde Şah Firuz tahta çıkmıştır⁴⁹ kafe Daha sonra dara düşen Sasani hükümdarı Şah Firuz, Akhun birliklerinden destek sağladığı zaman Akhunlara Talekân ve C. Huarta göre Firuz Akhun birliklerinden destek sağladığı zaman Akhunlara Talekan ve Vaşgird bölgesini vermiştir. 457 yılı civarında Talekan, Akhun sınırları dâhilindedir. C. Huarta göre Firuz hükümdar olduktan sonra Akhunlara Tirmiz ve Talekânı vermiştir. Böylece Amu Deryanın batısı, Horanın doğusu batıda Talekân doğuda Tirmiz güneyde Bamyân Herat ve Herat nehrine kadar olan bölge Akhunların hâkimiyet sahası olmuştur. Herat nehri Sasani ve Eftalitler arasında sınır

⁴⁸Sivrioğlu Töre, Türkoğlu Ahmad Jawid, *Afganistan Tarihi*, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2017, 588.

⁴⁹ Ahmet Altungök, *a.g.e.*, s.45.

oluşturmaktaydı. Sasanilere karşı başkent Bağdis güçlendirilerek ve askeri bir üs konumuna getirilmiştir⁵⁰.

Horasan topraklarında hâkimiyet sağlamak isteyen Şah Firuz ve Aksungur arasında olan anlaşmazlıklar sonucu 465 ve 475 yılları savaş yılları olmuştur. Şah Firuz bu mücadeleyi büyük bir yenilgiyle sonlandırmak zorunda kalmış ve Aksungur'dan canını bağışlaması için af dilemiştir. Aksungur sınırlarının korunması ve belli bir miktarda harç ödemesi, oğlu ve taht varisi Kavadın sarayda esir olarak kalması koşuluyla Şah Firuzu af etmiştir⁵¹. Bu yenilgi karşısında onuru oldukça zedelenmiştir. Bir süre Akhun sarayında kalan Şah Kavad vergisini ödemek şartıyla ve Aksungur'un desteğiyle yeniden tahtına kavuştu. Sasani İmparatorluğu' nu yerinden sallayacak olay Mazdek isyanıyla baş gösterdi. Bu dönemde Şah Kavad yeniden Akhunlar Devleti'ne sığınmak zorunda kalmıştır. Akhunlarda aldığı otuz bin kişilik askeri destekle Mazdek isyanını bastırarak müritlerini idam etmiştir.⁵²

Akhunlar'ın vassal devleti gibi hareket eden Şah Kavad babası gibi Akhun hükümdarı Aksungur tarafından savaş esnasında öldürüldü. 531 yılında oğlu I. Hüsrev Anuşirvan Sasani tahtına oturdu. I. Anuşirvan âdil ve güçlü bir hükümdardı. Sasani halkı bu dönemde refaha kavuştu. Bu dönemde Akhun hükümdarı da Toraman'ın oğlu Mihiragula'dır⁵³ Akhunlar Devleti'nde Budizmin yükselmesi parlaması dolayısıyla savaş siyaseti zayıf bir hal almıştır. Diğer Taraftan 552 yılında kurulan Gök Türkler Devleti batıya doğru ilerleyerek güçlenmektedir. Akhunlar bu dönemde Sasani ve Gök Türk ittifakı arasında sıkışıp kalmıştır⁵⁴. Bu dönemde Akhun hükümdarının adı Taber'i 'de yer alan bilgilere göre Gatkar olarak geçer. Akhun hükümdarı Gök Türk istilasının başlamasıyla Belh, Amuy, Zem ve Tirmizliler 'den oluşan bir ordu toplar. İki ordu Nahşab yakınlarında karşılaşır. Akhun ordusu çok büyük bir

⁵⁰ Ahmet Altungök, *a.g.e.*, s.47.

⁵¹ Akbulut, *a.g.m.*, s.1322.

⁵² Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, C.III, Çev. Zakir Kadiri Uga-n Ahmet Temir Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1992, s.352.

⁵³ Kafesoğlu, *a.g.m.*, s.85-87.

⁵⁴ Konukçu, *a.g.m.*, s.1313.

darbe alarak dağılır, hükümdarı savaş esnasında ölür. Menandros'a göre bu savaş, 562 yılında vuku bulmuştur. Gök Türk Hakanı İstemi Kağan'ın Akhunlara saldırdığını öğrenen Husrev Anuşirvan'da Belh ve Toharistan bölgesine bir ordu göndererek, Belh ve Kunduz'a doğru hızlıca yayılmıştır. Toharistan, Kabulistan, Zâbûlistan ve Sağaniyan (Çağaniyan) Sasanilerin idaresine alındı⁵⁵. Akhunlar 565 yıllarında Sâsani Gök Türk ittifakı sonucu yıkıldı. Amû Derya'nın kuzeyinde yer alan topraklar Gök Türklerin, nehrin güneyinde yer alan kuzey Afganistan toprakları sâsânilerin hâkimiyeti altına girdi. Afganistan'da hâkimiyetlerini kaybeden Akhunlardan kısa bir süre sonra Hindistan'da çöküşe geçti ve 7. Yüzyılın başlarında Hindu asıllı toprak sahipleri tarafından Akhun idaresi yok edildi. Akhunlarından bir bölümü Türkşahiler adı altında 870 yılına kadar Afganistan ve Hindistan arasında Ohind bölgesinde varlığını sürdürdü. Afganistan'ın dağlık bölgelerine çekilerek varlığını korumaya çalışan bu grubun Gazneli Mahmud'un Hindistan seferlerine katıldığı, bugünkü Pakistan'ın oluşumuna zemin hazırladığı bilinmektedir⁵⁶.

Akhunlar Devleti yıkıldıktan sonra Amû Derya'nın güneyinde Toharistan bölgesinde, Sicistan, Bâmîyân, Hüttal ve Kâbil çevresinde birtakım küçük Türk beylikleri de görülmektedir. Bu liderlerden Huttal Şah, Cebbuye ve Tarkan Nizek tarihte kahramanca yer alan beylerden bazılarıdır. Bu beyler Tarkan, Yabgu, Şah vb ünvanlar ile daha çok kendi kabilelerine idarecilik yapmaktadır. Herât ve Bagdis'de Eftalit idarecileri Sâsaniler'e bağlı olarak varlığını sürdürmüştür⁵⁷.

630 yıllarında Baktria ve Toharistan'ı gezen Çinli Budist Hsüan Tsang⁵⁸ bölgede 27 feodal krallıktan bahsetmektedir. Hsüan Tsang'ın notlarına göre Toharistan'ı eskiden idare eden hükümdarlık ailesi ikiye bölünmüştür ve bu bölgenin idaresi Tu-kiue yani Gök Türklerle bağlanmıştır. Biruni (973-1048) Alberuni's India başlıklı eserinde; bu krallıkların Türkler tarafından kurulduğunu, Türkşahilere bağlı olduğunu, Kâbil Şahının ilk

⁵⁵ Akbulut, *a.g.m.* s.1330-1331.

⁵⁶ Cöhce, *a.g.m.*, s.1291.

⁵⁷ Konukcu, *a.g. m.*, s.1348-1351.

⁵⁸ Hsüan Tsang, *a.g.e.* s.80

hükümdarının Barha tegin olduğunu yazmıştır. Türkşahilerin bir diğer kolu Gazne bölgesinde hâkimiyet kurmuştur. Buradaki krallar için “Rutbil” adı kullanılmıştır. Hindistan dönüşü aynı güzergâhı takibeden Hsüan Tsang’ın notlarına göre Tohuo-lo (Toharistan) sınırları içinde yer alan Huo (Kunduz) 3000’li bir alan kaplar. Bölge Türklerin elindedir⁵⁹.Türk menşeli bir hükümdar tarafından idare edilmektedir. Akhunların kalıntıları olarak bilinen ve İslam kaynaklarında en çok bahsi geçen halk Halaçlar olmuştur. Halaçların menşei Türk’tür. 10 ve 14. yüzyıl İslâm kaynaklarında yaşadıkları bölge Toharistan’ın güneybatısında yer alan Sîstân’dan Kabûl’a kadar uzanır. Kaynaklarda görülen Kâbul Şahîlerin (Türk Şahîler)idare alanları da aynı bölgeyi kapsamaktadır. Bu hususta 9. yüzyıl İslam âlimi Ya’kubî ‘de Bâmyân ve Belh arasında yer alan Bencehar, Hast ve Gurevend şehirlerinin Kabûl Şahîlere ait olduğunu bildirmektedir⁶⁰

Afganistan, Hindistan ve Maveraünnehir’de Akhunların hâkimiyeti sona erdikten sonra bir takım direnişçi topluluklar oluştu. Bu direnişçileri Toharistan, Horan ve Maveraünnehir’de bir araya toplamaya çalışan liderlerden Tarkan Nizek, tarihi kaynaklara görkemli bir kahraman olarak belirmektedir. İbn el Esir, Taberi, Belazuri eserlerinde Tarkan Nizek adından da sık sık bahsettiği görülmektedir. Arkeolojik kalıntılardan elde edilen verilere göre Tarkan Nizek kendi adına para bastırmıştır. Para üzerinde görülen bilgilere göre Nizek adından sık sık bahsettiği görülmektedir. Arkeolojik kalıntılardan elde edilen verilere göre Tarkan Nizek kendi adına parayı bastırmıştır. Para üzerinde görülen bilgilere göre Nizek, herhangi bir hükümdara bağlı değildir. Dolayısıyla bağımsız hareket etmektedir. Tarkan Nizek Müslümanlığı seçmiş bir Türk beyi olarak bilinir. Türklüğü hakkında görüş belirten ilk tarihçi Akdes Nîmet Kurat’tır. Akhunlar Devleti yıkıldıktan sonra Sasaniler devleti rahatlamamış, Arabistan’da ortaya çıkan İslamiyet hızla yayılırken⁶¹, halife ve Emeviler özellikle İran topraklarına yönelmiştir. Horasanda hâkimiyet kuran Araplar, valileri vasıtasıyla Toharistan,

⁵⁹ Hsüan Tsang, a.g.e, s.81.

⁶⁰ Bayburtoğlu, Hasan, Orta Çağda Toharistan Bölgesinde Halaçlar, *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2019, s.24-32.

⁶¹ Bkz. Altungök, a.g.e, s.98.

Maveraünnehir ve Türk ülkelerine sürekli akınlar düzenledi. II. Yezdigerd yakalamak amacıyla Amu derya nehrine doğru yol aldı. Merv-i şah-ı cihan üzerinden yürüdü. III. Yezdigerd yakalamak amacıyla amu derya nehrine doğru yol aldı. Merv-i şah-ı cihan üzerinden Merv ve Ruda geçti. Bu arada Yezdigerd göndermişti. Yardım almayan Yezdigerd Belhe çekildi⁶². Bu dönemde Yezdigerd ve Tarkan Nizek arasında geçen bu konuyu şu şekilde aktarır”*Yezdigerd bu durumu görünce horasan2a gitti. Merv sınırına gelince, buranın merzbanı mabeveyh kendisini saygı ile yücelterek karşıladı. Tarkan Nizek de Yezdigerdin yanına geldi. Getirdiği elbiseyi, şaha hediye etti. Yanında bir ay kaldıktan sonra ayrıldı. Sonra Tarkan Nizek, Yezdigerde yazdığı mektupta kızı ile evlenmek istediğini bildirdi. Yezdigerd buna son derece öfkelenildi. Tarkan nizeki kölelikle suçladı ve cesaretine, cüretine kızdığını belirtti. Böylece zaten kötü olan durum şahın aleyhine gelişme kaydetti. Yezdigerd, takiben 536 Mabeveyhe hesapların incelenmesini ve kendisine bildirilmesini emretti. Akıllı ve dirayetli bir şahıs olan mabeveyh o anda şahdan yüz çevirdi. Tarkan Nizeke bir mektup yolladı ve onu Yezdigerd aleyhinde yönlendirdi”.*

Belazûri aynı konunun devamında şu ifadelere yer verir: “yenilmiş ve kovulmuş bu adama iktidarına yeniden kavuşması için sen ona yardım ettin. Ama o sana neler yazdı. Daha sonra Mabeveyh ile Nizek Tarkan Yezdigeri öldürmek için birbirlerine destek oldular. Nizek Tarkan Türklerin başına geçtine el-cünabize geldi burada Sasani ordusu ile savaştılar. Önceleri iki taraf birbirlerine üstünlük sağlayamadı. Sonra ise savaş Türklerin üstünlüğü ile sona erdi. Adamları öldürdü ve orduları yağmalandı. Yezdigerd Nizek Tarkanın eline geçmemek için Merv e geldi. Ancak şehrin abalisi kapıları açmadı. Yezdigerd bunun üzerine hayvan üzerinden indi yaya olarak gitti. Sonunda Mürgan nehri kenarında bir değirmencinin evine girdi. Yezdigerd, bir söylentiye göre Mabeveyhin adamlarınca bir söylentiye göre de değirmenci tarafından öldürülmüştür. 651 yılında meydana gelen olay, aynı zamanda Sasanilerin de sonudur. Hanedan firuz sağ kaldı ve Türklerle sığındı. Bir müddet sonra da Türkler onu evlendirdiler. O da bunların arasında sade bir vatandaş gibi yaşadı⁶³.

Sicistan bölgesindeki Türk bölgelerini fethedenel-Ahmefb. Kays, Kufe valiliğine getirildi. Daha sonra Emevi Valisi ile arası açılınca Türk

⁶² Ahmed B.Yahya, El- Belazuri, Fütuhul Buldan, (Çev. Muastafa Fayda)Siyer Yayınları, İstanbul, 2013, s. 352.

⁶³ El- Belazuri, a.g.e., s. 353.

hakını Rutbile sığındı. Rutbil, el-Ahmede destek çıkmadı ve 704 yılında başını kesere, Haccaca gönderdi⁶⁴ Ahmed bi Kays ile başlayan İslam ordusu faaliyetlerine devam etti. Belh bölgesinde görülmektedir. Semengan bölgesine kadar ilerlemiştir. Kays, Belh bölgesinde Bermeklerin tapınağın nev-baharı görevlendirerek yıktırması ve bu olay o dönem için oldukça yankı uyandırmıştır. Belazuri de yer alan bilgilere göre 665 yılında Herat idaresinde bulunan isim Nafı b. Halid et-Tabi'dir. Horasan valiliği Abdullah b. Hârizmidir.

Sasaniler Devletinin ortadan kalkması Tarkan Nizek ve İslam ordularını karşı karşıya bırakmıştır. Bu dönemde Tarkan Nizek, Horasan valisiyle dostça geçindiği ve bastırıldığı paralarda ona bağlılığını bildirdiği bilinmektedir. Fakat 691 yılında ortaya çıkan bir ayaklanma sonucunda Abdullah b. azimim kesilen başı Abdülmelik'e gönderilmiştir.

Haccac'ın güvenilir adamlarından başarılı İslam komutanı ve Horasan valisi Yezid b. el Mühelleb b. Ebisufra ile Toharistan hâkimi Tarkan Nizek arasında anlaşmazlıklar yaşanmış ve Yezid Toharistan'ı işgal etmiştir (703)Bundan sonra Yezidin kardeşi Mufaddal dokuz ay süren görevi boyunca Bagdisi fethederek, zengin bir ganimet elde etmiştir. Badgis'de bulunan tüm halka sekiz yüz dirhem dağıtılmış ve 705 yılında Horasan valiliğine ise Kuteybe b. Müslim atanmıştır⁶⁵.

VIII. Kuteybe b. Müslim ve Tarkan Nizek'in Sonu

El- Velid devrinde Horasan valiliği yapan Ebu Hafs Kuteybe b. Müslim görülür. Kuteybe b. Müslim Harezm ve Sicistan bölgelerini fethedip, Toharistan ve Maveraünnehirde kalıcı izler bırakmış büyük bir fatih olarak İslam kaynaklarında yer alır. Kuteybe b. Müslim Haccaca bağlı olarak Horasan Valiliğine atandıktan sonra ülke işleriyle yakından ilgilendi. Tâlekan bölgesi üzerine yürüdü, daha sonra Belh bölgesine giderek civar dihkânları kendisine bağladı. Barmak'ın Nev Baharı yıkımı sebebiyle Belh bölgesi Araplara sıcak bakmıyordu.

⁶⁴ Konukçu, *a.g.m.*, s.536.

⁶⁵ Konukçu, *a.g.m.*, s.539

Tarkan Nizek, Kuteybe b. Müslim lede ilişkilerini bazen dostça bazen de düşmanca tutmak zorunda kalmıştır. 706 yılında aralarında gerçekleşen anlaşmaya göre Tarkan Nizek yanında bulundurduğu esirleri serbest bırakacak, Badgise girmemek şartıyla aradaki husumet ortadan kaldırıldı. Anlaşma sonrası Amu Deryayı geçen Kuteybe b. Müslim Maverâünnehir'de yeni bir askeri üs kurdu. İbn el esirde yer alan bilgilere göre Tarkan Nizek ve Kuteybe b. Müslim, Buhara'nın fethinden sonra Tarhun ülkesine beraber döndü708 Tarkan Nizrek Toharistana doğru yol alırken iki lider Amûl da yollarını ayırdı.

Bundan sonra Kuteybe bin Müslimin Toharistana yönelerek, Tarkan Nizek e karşı siyaset değiştirdiği görülmektedir. Tarkan Nizek bu durum karşısında Merv er Rûd, Talekân, Belh, Cüzcan ve Fâryâb gibi civar bölgelerden yardım istedi. Toharistan yabgusunun karşı tarafta olduğunu anlayan Nizek, yabguyu etkisiz hale getirdi. İbn el Esir ve Taberide (t.Y. s.249) yer alan bilgilere göre kışı savaş hazırlığı içerisinde geçen Kuteybe b. Müslim kardeşi Abdurrahmandan 12.000 kişilil bir kuvvetle Burukân'a gelmesini istedi.

Tâlekaân'a doğru yol alan Kuteybe burada hırsızları öldürdü. Fâryâb hükümdarı sorun çıkartmadan Kutebeye itaatini bildirdi. Cüzcan hükümdarı ülkesini terk ederek dağlara kaçtı ve ve Cüzcan halkı Kuteybe'ye itaat etti. Bundan sonra Kuteybe Belh üzerinden Hulm geçidine doğru ilerledi ve kardeşinin ordusuyla birleşmek üzere yol aldı. Hulm geçidinin arka tarafından bulunan bir kalede Tarkan Nizek i kısırdı. Tarkan Nizek Kûrze sığındı. Sarp bir yola sahip olan bu bölgeye binekler çıkamıyordu. Kuteybe iki ay boyunca bölgeyi kuşatma altında tuttu. Yiyecek kıtlığı da olan Tarkan Nizek burada çiçek hastalığına yakalandı. Kuteybe b. Müslim in sözünün eri ve güvenilir kişiliğini kullanarak Nizeki yanına getirtmeyi başarmıştır. Süleymin Kuteyb seni ölümlle cezalandırılmayacak ifadesine inanan Tarkan Nizek Kuteybe tarafından katledilmiştir. Tarkan Nizek ile beraber ailesi, çocukları ve 700 kişide öldürüldü. Tarkan Nizek in kellesi Haccâca gönderildi⁶⁶.

⁶⁶ Taberi t.y.,s.250-253.

Bundan sonra Nizek hanedanının sonu Kuteybe tarafından görevlendirildi. Bu hükümdarların ilki Salih b. Nizek Nasr b Seyyar Horasan valisiyken Taşkent valiliğine atandı. Tarkan Nizek sikkelerde “ Belh yabgusu” ünvanı kullanılırken 720 yılından sonra gelen kabul şahi idarecileri “ Horasan Tegin şahı” Halaç İlteberi ünvanını kullanmıştır. Bundan sonra Türk Şahilerin mücadelesi Türk Rutbiler, Yabgular, Huttelanlar aracılığıyla devam edecektir.

Diğer taraftan Kuteybe bin Müslim başarılı fetih hareketlerinden sonra halife Süleyman b. Abdülmelik’e karşı ayaklanmıştır. Kuteybe b. Müslim’in emrindeki askerler bu isyana katılmamış ve Kuteybe bi Müslim vaki b. Hasan el-Temimi tarafından 715 yılında öldürülmüştür

Akhun kalıntısı Halaçların Zâbûlistan bölgesinde kurduğu hanedanlıklar Nizik, Tarhan, Hurtekin, Temrûn, Guzuksuhrâb ve Fûrak bölgede küçük Türk boylarının melikleri için kullandıkları ünvanlardı. Hükümdarları Zenbil, Zunbil, Rutbil gibi ünvanlar kullanmıştır⁶⁷.

Araplar Sistân seferlerini Zâbûlistan güzergâhıyla gerçekleştirmektedir. Arap İslam orduları ilk kez Hz. Ömer döneminde 634-644 Amr b. Temimi komutasında bir orduya Sistâna geldi. Bu seferde İslam orduları Sistan bölgesinin başkenti zerenc şehrini ve etrafındaki tüm şehirleri teslim alarak sınırlarını

XIX. Ekonomi, Mimari ve Kültürel Kalıntılar

Akhunlar şehir kültürüne alışkın, tarımda oldukça tecrübeli bunun yanında çağdaşı olan diğer Türkler gibi göçebe hayatlarını sürdürmekte idiler. Dolayısı ile Akhunların ekonomik durumu göçebeliliğin getirmiş olduğu hayvancılık ekonomisine dayanmakta idi. Kidari hükümdarı adına bastırılan sikke de “Kuşanların Büyük Kralı” ifadesi yer almaktadır. Kidari oldukça zengin bir sikke koleksiyonu miras bırakmıştır. Bu sikkelerden anlaşılacağı üzere altın sikke kullanımı oldukça yaygındır. Sikkeler daha çok Sasani ve Kuşanlar devleti uslubundadır. Bazılarına bağdaş kurmuş budha tasvirini

⁶⁷ İbn Hurdezbih, el- Mesalik ve'l Memalik, 2008, s.46.

andıran figürler mevcuttur. Mes Aynak, Nepe Naranj, Tepe Sardar gibi Budist Manastır ve Stupa kazılarında Nizek sikkeleri bulunmuştur⁶⁸.

Hsüan Tsangın seyahatnamesinden edindiğimiz bilgilere göre 629-645 yılları arası Çinli Budist Seyyah Hsüan Ssang. Maveraünnehir Sogdiana demir kapı üzerinden Akhunlar ve kalıntılarının hâkim olduğu bölgeye ulaşmıştır. Bu bölge İslam kaynaklarında geçen Toharistan bölgesidir. Hsüan Tsang'ın notlarına göre ticaret tarım ve hayvancılıkla uğraşan halkın geçim kaynakları arasında pamuk ekimi ve koyun yetiştiriciliği önemli bir yer teşkil etmektedir. Ticarete kullandıkları para altın ve gümüşdür⁶⁹.

Belh ve Heratın Emevi dönemi halifesi Abdülmelik b. Mervan adına para bastırıldığı ve bu paralarda şehir adı olarak Belhül Beyza adının kullanıldığı bilinmektedir. Horasan bölgesinde gerçekleşen ticari akış bölgenin zenginleşmesini beraberinde getirirken, bölgeden toplanan vergi gelirinin 40 milyon dirhem üzerinde olduğu bilinmektedir.

Arkeoloji çalışmalarından elde edilen verilere göre Bağlan Bargam Kunduz ve Sorkh Kotal Afganistan'ın önemli Budist merkezidir. M.S. 2. Ve 7. Yüzyıllarına kadar uzanan kalıntılardan Hadda bölgesinde bulunan birçok manastır, 300 civarında Budist mitolojisine dayanan statuko heykeller bulunmuştur. Yine Hadda civarında Lilma bölgesinde Japon arkeoloji heyetinin 1962-1965 son yapılmış olan çalışmalara göre Akhunların daha önce Avarlara bağlı olduğu, buna bağlı olarak da dillerinin Altay dillerine mensup olduğu Türkçe ya da Moğolcaya bağlı bir dil konuştukları zikredilmektedir.

Budist eserlerin atalarından miras olduğunu düşünen günümüz hazar halkıyla, Budist heykel ve büstler arasında fizyolojik görünüm benzerliği dikkat çekicidir.

Dönemin etnik çeşitliliğini Büst ve heykellerde görmek mümkündür. Afganistan bölgesinde bulunan büstler çekik göz ve Asyalı ifadelere rağmen aynı zamanda Helenistik izlerde görülmektedir. Budizm bu dönemde özellikle Türkşahiler döneminde en parlak dönemini yaşadı. Öyle ki Hsüan Tsang ve

⁶⁸ Sivrioğlu, Türkoğlu, *a.g.e.*, s.65-70.

⁶⁹ *Hsüan Tsang'ın Seyahatnamesi*, Çev: İ.Hakkı Ergüven, Çanakkale, 2011, 80.

Fa-Shien gibi Çinli Budistler bölgeyi hac kapsamında ziyarete gidiyordu. Budizmin yükselişi kendini görkemli bir sanatla ifade etti. Hsüan Tsang ın seyahat notlarında Bamiyan bölgesinin hükümdarı bir Türk Tigin in Budistlere yaptığı yardımdan söz etmektedir. Hükümdarın adı notlarda kaydedilmemiştir. Akhunların tesirleri Afganistan ve Hindistanda kitabelerde, destanlarda, paralarda uzun süre devam etmiştir⁷⁰.

Kaynaklardan edindiğimiz bilgiye göre Budizm bölgede en parlak dönemlerini sürdürürken Türk hanedanları bu dönemde İslamiyeti benimsemeye başlamış ve sonrasında kabul etmiştir. Halifeye karşı isyan hareketinde bulunan valilerle birlikte hareket etmeyip, halife yanlısı bir politika sergilemişlerdir. Rutbi' lerin isyan eden valilerin başını kesip halifeye göndermesi bu hususun göstergelerindedir diyebiliriz.

X. Mimari ve Kültürel Hayat

Arkeoloji çalışmalarından elde edilen verilere göre Bağlan, Bagram, Kunduz ve Sorkh Kotal Afganistan'ın önemli Budist merkezleridir. M.S. 7. Yüzyıllarına kadar uzanan kalıntılardan Hadda bölgesinde bulunan birçok manastır, 300 civarında Budist mitolojisine dayanan statuko heykeller, duvar resimleri ve rölyefler arkeolojik kazılar sonucu gün yüzüne çıkarılmıştır. Fransız teknoloji ekibi tarafından çıkarılan bu eserlerin büyük bir kısmı Fransa Guiment müzesine taşınmış, bir bölümü de savaş ortamlarında telef olmuştur.

Hadda civarında yer alan Tepe Şator da bronzdan yapılmış bir Budha büstü ve çeşitli heykeller bulunmuştur. Yine Hadda civarında Lamla bölgesinde Japon arkeoloji heyetinin 1962- 1965 yıllarında yaptığı kazı çalışmalarında, M.S. 7. yüzyıla ait buddha heykelleri bulunmuştur. Fransız arkeoloji heyeti tarafından Kâbil Bölgesi tarafından keşfedilen Fundukistan manastır kompleksi , İtalyan arkeoloji heyeti tarafından keşfedilen Tapa Sardar Manastırı ve Stuppası , Dafa tarafından 1937 yılında keşfedilen Şotorak Manastırı , Belh bölgesi civarında keşfedilen Nevbahar manastırı dönemin ünlü Budist mekanlarındanr. İlk büyük heykel örneklerinin

⁷⁰ Golden, B. Peter, *Türk Halkları Taribine Giriş*, İstanbul, 2012, s.78.

bulunduğu Bâmiyan ilinde M.S. 2. Yüzyıldan itibaren Budist manastır örgütlenmesi olduğu bilinmektedir. Heykeller yaklaşık 1 km mesafede Budistlerin konaklama bölgelerinde yedi yüz civarında mağara, ziyaretgâhlar, depolar bulunmaktadır.

Bâmyânda çok sayıda antik eser gerek define avcıları, gerek put karşıtı bir kısım tarafından trajik bir şekilde yok edilmiştir. Bunlar arasında dev anıtsal Budhaların tahribi sadece Budist sanatının değil, bir ülkenin yıkımını ve tarihinin silinişini gözler önüne sermiştir. Bâmiyan Budhaların bir krallık tarafından mı yapıldığı tam olarak bilinmemektedir.

Afganistan'da Taliban sonrası arkeoloji çalışmaları yeniden devam etmektedir. Afgan arkeolog Z. Tarzinin başlattığı beşinci dönem kazı çalışmalarında Bâmyânda Helenistik, Budist ve İslami dönemlere ait çok sayıda yeni eser çok sayıda Türkşahi seramiği Bamyanda Budist manastırı olarak kabul edilmiş 12 mağara ortaya çıkarılmıştır. Mağaralarda çeşitli duvar resimleri ve alçak kabartmalar oldukça dikkat çekicidir. Tarzi'nin 2003 yılı sonrası arkeoloji çalışmalarından anlaşılacağı üzere Budist topluluklar 10. Yüzyılın sonuna kadar ⁷¹süregelmiştir.

Sonuç

Afganistan stratejik coğrafi konumu itibariyle Orta Asya halklarının göç geçiş güzergahı, istilacıların hedef noktası, kültürel ve iktisadî ilişkilerin tarih boyunca en önemli kavşaklarından biri olmuştur. Afganistan dünyanın kalbi olarak adlandırılmaktadır. Jeopolitik açıdan stratejik önemi dikkat çekici olup, tarih boyunca dünyanın cazibe merkezlerinde biri olmuştur.

Jeopolitik öneminden dolayı tarih boyunca küresel güç olma siyaseti güden ülke ve hükümdarlar Afganistan üzerinde kilitlenmişlerdir. Bu nedenle çok eski çağlardan beri istilaya maruz kalmıştır. Geniş bir kültür yelpazesine sahip olan Afganistan önemli çalışmaları olan stratejistlere göre konum olarak dünyanın merkezi olan bir bölgeye sahiptir. Afganistan, İran, Hindistan, Çin,

⁷¹ Töre Sivrioğlu, "Afganistanda Budist Dönem ve Budist Sanatı" *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C.2, İstanbul, 2015, s. 60-86.

Türkistan ve İran'ı birbirine bağlayan yolların düğüm noktasında yer alır ve tarihi ipek yolu güzergâhı üzerinde bulunmaktadır. İpek yolu yaklaşık 8000 km uzunluğunda, eski dünyanın en gözde kültür ve ticaret hattı olup, yüzyıllar boyunca doğunun zengin medeniyetini batıya taşımıştır. İpek yolu güzergâhı farklı rotalarla çok sayıda medeniyetin düşünce, din, kültür bilgi yoludur. İpek yolu üzerinde stratejik bir konuma sahip olması nedeniyle tarih boyunca burada hâkimiyet kurmuş devletler, ipek yoluna hâkim olmuştur. Afganistan'ın bu stratejik konumu sayesinde küresel fikir, sanat ve kültür alışverişinin uzun mesafeli ticaret yapılmıştır.

Günümüz Afganistan toprakları birçok millet ve ordunun uğrak yeri olup, büyük medeniyetlerin mekânı olmuştur. Kuşanlar; Akhunlar ve Türkşahiler döneminde Budizm sanat ve geleneğinin en üst düzeyde yansıtmıştır. Coğrafi keşifler sonrası önemini yitiren İpekyolu projesi ile gündeme gelmiştir. Bu proje Afganistan'ın yeraltı zenginlikleri ve enerji kaynakları en verimli şekilde kullanabilmek için büyük güçlerin hedefi halindedir.

Afganistan, doğal kaynaklar bakımından oldukça zengin rezervlere sahiptir. Afganistan bölgesini de içerisine alan Orta Asya gümüş, altın, bakır, kalay, lacivert taşı, firuze, oniks gibi renkli taş ve renkli tuz yatakları ile oldukça zengin bir bölgedir. Son Neolitik Dönem ve Bronz Çağı'na dair yapılan araştırma ve kazı çalışmalarında çok eski dönemlerden beri değerli madenlerin birçok ülkeye ihraç edildiğine dair deliller görülmüştür. Soğd ve Harezmi sınırında yer alan çöl bölgesinin güneyinde beyaz lacivert firuze taşı çıkartıldığı bu taşların doğu, güney ve güneybatı ülkelerine ihraç edildiği tespit edilmiştir. Taşların imali ve işlenmesi için ilkel imalathaneler kurulmuştur.

Coğrafi keşifler sonrası önemini yitiren ipek yolu günümüzde Çin tarafından modern ipek yolu projesi ile gündeme gelmiştir. Çin önderliğinde oluşturulan bu projeye Avrupa ve Asya kıtaları arasında sürdürülebilir yeni bir ekonomi hattı ile dünya ekonomisinin canlandırılması hedeflenmektedir. Bu projede Afganistan'ın da yer altı zenginlikleri ile enerji potansiyelini en verimli şekilde kullanabilmesi, ticaret ve ekonominin ilerlemesi, Orta Asya ülkeleri ile ilişkilerinin ilerleyeceği düşünülmektedir. Afganistan, günümüzde

de kenar kuşak alanıyla stratejik olarak gün geçtikçe daha da önem kazanmakta ve kenar kuşak teorisinin coğrafyası üzerine etkilerini yaşamaktadır. Tarih boyunca stratejik önemini koruyan Afganistan büyük güçlerin, büyük oyunlar oynadığı coğrafya olmuştur. İbn Haldun'un "coğrafya kaderdir" dediği gibi bu talihsiz kader günümüzde de ülke toprakları ve insanların kaderi olmuştur.

Kaynakça

Akbulut, Dursun Ali, " Akhunlar (kİonit/HYon) ve Eftalitler Çağında Maveräünnehirve Horasanda Türkler" editörler Hasan Celal Güzel, Türkler Ansiklopedisi Yeni Türkiye yayınları, Ankara 2002, c.I, s.1318-1347.

Altungök, A. *Geç Antik Çağ Ön Asya Kaynaklarında Türkler*, Kriter Yayınları, İstanbul, 2023.

Altungök, A. *İslam Öncesi İranda Devlet ve Ekonomi Sasani Dönemi (M.S.226-652)*, İstanbul, 2015.

Bakır, Abdulhalik; Badakoğlu, Umut "Yüeciler ve Kökenleri Üzerine Düşünceler" Ortaçağ Araştırmaları Dergisi, Aralık 2019, C.2, S.2. s.124-144.

Bayburtoğlu, Hasan, Orta Çağda Toharistan Bölgesinde Halaçlar, *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış* Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2019.

Baumer, christoph, *The History of Central Asia: The Age of the Steppe Warriors*, Volume I. Bloomsbury Academic, 2012.

Balcı, Tuğba, "Tabgaç Tarihinin Ana Kaynağı Wei-shu Üzerine" *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* , C.3, S.2, İstanbul, 2018, s.2-12.

Beyhakî, Tarih-i Beyhakî, V.C. TTK, Ankara, 2019.

Buryakov, Yuriy F., "Eski ve Ortaçağ dönemlerinde Büyük İpek Yolu Üzerindeki Orta Asya Türkleri" *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C.3, Ankara, 2002, cs.421-425.

Cöhçe Salim "Hindistanda Kurulan Türk Devletleri", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C.8, Ankara, 2002, c.s.1199-1292.

Dames Manse, “Afghanistan” İslam Ansiklopedisi, MEB, 1994.

Dupree, Louis, *Afghanistan*, Princeton University Press, New Jersey, 1980.

Diakov, V., Kovalev, V., *İlkçağ Tarihi Cilt:1 Ortadoğu Uzakdoğu Eski Yunan* (Çev: Özdemir İnce), Yordam Kitap, İstanbul, 2008.

Ebu'l Fazl Muhammed B. Hüseyini Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, V. Cilt (Çev. Necati kugal) Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 2019.

Edouard, Chavannes *Batı Türkleri*, Çev. Mustafa Koç, Selenge Yayınları, İstanbul, 2007, s.2

Enoki K., Koshelonko G.A. Haidary, Z., “The Yüeh chih and Their Migration “ *History of Civilizations of Central Asia II*, Unesco , Paris 1994.

El- Belazuri, *Fütubul Buldan*, Siyer Yayınları, İstanbul, 2013.

Pakla, j.Eugene, *Afghanistan: A REgion Geography*, Military Academy Wet Point, 2001.

Frye, Richard, *The History of Ancient İran*, München, 1983.

Golden, B. Peter, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, İstanbul 2012.

Grouseet, Rene, *Bozkır imparatorluğu Atilla Cengizhan Timur* çev. M. Reşat Uzman, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1980.

Habib, İrfan, *Trade and Merchants in Indian History, Studies in Peoples History* 2, London, 2015.

Hsüan Tsang'ın Seyahatnamesi, Çev: İ. Hakkı Ergüven, Çanakkale, 2011.

Jarring Gunnar, *On The Distrubution Of The Turk Tribes İn Afganistan*, Lund Printed By Hakan Ohlson, Lunds Universites, 1939.

Kaçar, Turhan “Anadolu’da Sasaniler ve Romalılar, M.S. 226-363:Emperyal İdeoloji ve Kriz “ *Tarih Dergisi*, Sayı 47, İstanbul, 2009, s.1-22.

Kamalova, Zebinsihol, “Orta Asya Binbir Şehir Ülkesi” *JOTS*, 2020 4/1, s.39-49.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1985.

İbn Hurdezbih, el' Mesâlik ve'l Memâlik, Beyrut, 1988.

Lev, Gumilev, *Hunlar*, Selenge yayınları, İstanbul, 2013.

Ligeti Lajos, *Bilinmeyen İç Aya*, TTK, Ankara, 1988.

Liu Xinru, “Kuşan Yönetiminin Kültür Anlayışı”, *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, 2002, C.4, s.137-147.

Hududül Âlem Minel – *Meşrikilelmagrib*, çevirenler, Abdullah Duman ve Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2020.

Martinez Seve , “*The Sparital Organization of ai Khanoum a Greek City in Afghbanistan* American journal of Archaeology 2014, s.267- 283.

Mızrak, Egemen, “*Yüeh-ÇilerinKökenleri ve Tarih Okulu Dergisi*”, Eylül, 2014, s.1-17.

Narain Award Kishore “Kuşan Devleti” *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, c.1, s. 1300-1309.

Petersan Sara, “ Overview of the Tillya Tepe Burials” *Extract from Phd Thesis Soas University of London*, 2017.

Possehl, Gregory I. *The Indust Civilization Contemporary Perspective*, New Delhi, 2005.

Sarianidi, Victorvianovich, “*Tilla Altın Tepe Hazinesi*” Çev: Orhan Özmen, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.4/5 Malatya, 2015, s.285-292.

Sergei, Yatsenko “*Yüe-chion Bactrian Embroidery from Textiles Found at Noyon Mongolia*” *The Silk Round Foundation*, 2012, S.10, s. 39-48.

Sharma Remech, “Kuşan Sanatı ve Medeniyeti”*Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C.4, s.125-136.*

Sivrioğlu Töre “ Afganistanda Budist Dönem ve Budist sanatı” *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C.2, İstanbul, 2015, s. 60-86.

Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, C.III, Çev. Zakir Kadiri Ugan Ahmet Temir Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1992, s.352.

Tezcan, Mehmet, “Kuşanların Menşei”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.1, s.1228-1285.

Tümer, Günay, “Budizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.6 , Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 352.